

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՏԻՇՑԻՆ (ՎԱՄ ՉՆՔՈՒՇՑԻՆ) ԵՒ ԱՄՈՅԱԾԵԱՆԻ ՄԻԱՆՆԵՐԸ ԱՆՈՐ ՄԱՍԻՆ

Ատիշցի Պաշատուր Վարդապետ(1) Զրու-
բուլի առաջնորդ եւ անոր վանքին վանա-
հայր (1593-1632) ու վարդապետարա-
դպրոցին հիմնադիր ուսուցիչ մեծն Մարտիրոս
Զեբուլցիին նշանաւոր աստուածաբան
աշակերտներէն եւ անոր յաջորդ Զեբուլցի
Յովհաննէս Վարդապետին նոյնքան նշանա-
ւոր աշակերտներէն մին էր («Թորոս Աղ-
բար», Բ., էջ 458) :

Ինչպէս գիտենք բազմաթիւ յիշատակա-
րաններէ եւ մեր վանքին պատմիչ Տ. Մով-
սէսի պատմագրութենէն (ԱՅԳ), Պաշատուր
Ատիշցիին ուսումնակից կամ Յովհաննէս
Վարդապետի «Պաշտուր աշակերտներն էին,
նաեւ Եղիազար Հոռմկլայեցին (կոչուած
նաեւ Այնթէպցի, Երուսաղէմի Պատրիարք՝
1671-1690, էջմիածնի հակաթոռ՝ 1666-
1690, յետոյ օրինաւոր Կաթողիկոս՝ 1691-
1698), Աստուածատուր՝ Տարոնեցին (Երու-
սաղէմի Պատրիարք՝ 1645-1671), Մարկոս
Հացուցցին (Պաշատուր Ատիշցիին նման կոչ-
ւած նաեւ Զեբուլցի, Հացուցան ըլլալով Զրու-
բուլի մօտիկ գիւղ մը նման Ատիշի), որ յա-
ջորդեց իր ուսուցչին՝ որպէս Զեբուլի ա-
ռաջնորդ եւ անոր վանքին վանահայր ու ու-
սուցիչ դպրոցին, եւ Պաշատուր Պուլանդի-
ցին ու Արիստակէս Պարբերդցին, որ

1628-ին հրաւիրուեցաւ քարոզելու Կ. Պոլիս,
ուր հիմնեց դպրոց մը («Հանդէս Ամսօր-
եայ», 1960, ք. 7-9), յետոյ եղաւ Պրու-
սայի առաջնորդ (Ա. Դափրէժեցի, էջ 370-
371) :

Զեբուլցի Յովհաննէս Ա. (2) Վարդա-
պետ Զեբուլցի ու իր վանքին եւ դպրոցին տ-
ռաջնորդ-վանահայր-ուսուցիչ եղած է 1632-
1643: Պարզ է, ուրեմն, որ Պաշատուր Ա-
տիշցին անոր աշակերտած եւ անորմէ վար-
դապետական դաւադան ստացած պէտք էր
ըլլալ այդ 11 տարիներու ընթացքին: Աւելի
ճիշդ կ'ըլլայ ըսել՝ աշակերտած է 1630-ա-
կան թուականներուն եւ վարդապետական
դաւադան ստացած՝ 1640-1643, ինչպէս որ
Եղիազար Հոռմկլայեցին՝ անորմէ ստացած
էր վարդապետական դաւադան, 1641-ին
(«Թորոս Աղբար», Բ., էջ 400) :

Հետագայ մեր մէջբերումներէն ընթեր-
ցողը կը տեղեկանայ թէ վարդապետական
դաւադան ստանալէ ետք, Պաշատուր Ատիշ-
ցին ալ (ինչպէս մեծն Մարտիրոսի աշակերտ
Արիստակէս Պարբերդցին) հրաւիրուած է
քարոզելու Կ. Պոլիս, ուրկէ անցած է Երու-
սաղէմ, միաբան եղած է Ս. Յակոբանդ
Վանքին: 1649-ին մինչեւ 1680, մենք կը
գտնենք զայն մերթ Պոլիս, մերթ Երուսա-
ղէմ, միշտ զբաղուած Հայց. Եկեղեցւոյ
գործերով: 1651-ին մասնակցած է, Երու-
սաղէմի մէջ, էջմիածնի Փրիլպպոս Արա-
կեցի Կաթողիկոսի նախաձեռնութեամբ եւ

(1) Արքեպիսկոպոս էր սա, ինչպէս էին մեծն
Մարտիրոսէն սկսեալ (1593-1632) մինչեւ Մինաս
Արքեպիս (1679-1703) մեր վաճիքի գլխորդն իւրոք
առաջնորդ-վանահայր ուսուցիչներն ու անկէ իրենց
գաւազան ստացած բոլոր վարդապետները, սակայն
պնոճ, շարունակ վարդապետ են կոչուած այդ բա-
նին անտարաքմական (խուսցանդ, քարոզող) իմաս-
տով, ինչպէս քէ անդամէ անգամ յետոյ եղան մաւր
Պատրիարք-կաթողիկոս:

(2) Այս Ա. Զ. մեծն անկուցիմէ, արքիեպիս-
քոս Երուսաղէմի, անունով ուրիշ երկու առաջ-
նորդ-վանահայր եւս ունեցած է, մայրաքա. Զեբուլ-
ցի. Յովհաննէս Բ. (1703-1723) եւ Յովհաննէս Գ.
(1788-1792) :

նախազանգութեամբ դումարուած աղգարին-
եկեղեցական ժողովին, որը, իր կարելոր
որոշումներով խոշոր անկենսադարձ մը
հանդիսացաւ Հայոց եկեղեցւոյ բարեկար-
գութեան տեսակէտէն ալ իր անհաշիւ
նշանակաւ։

Սաշատուր Առիշցին եղած է նաեւ գրիչ
եւ ծաղկող։ Անոր մասին գրածը են Նոր
դարու եւ մեր ժամանակակից մի քանի ծա-
նոթ բանասէրներ։

Ներհուն բանասէր Ն. Նպս. Մովսեան կը
գրէ․

«Սաշատուր Վրդ. Առիշցի կոմ Զեքուշ-
ցի, ծնողքը Տէր Բարսեղ եւ Ղիմաթ, Աստու-
ածատուր Պարորարքին Հետ Պոլիս երթա-
լուն (1649) կը գնէ Աստուածաշունչ մը եւ
ծաղկել տալով Ղազարոս անունով նկարչին,
որ նուիրէ Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց
վանքին (Զեռ. Ս. Բ. 1922, Հմմտ.
«Միարանք», էջ 175)։ Իրեւ Երուսաղէմի
միարան կը մասնակցի Փիլիպպոս Կաթողի-
կոսի 1651-ին Երուսաղէմի մէջ դումարած
ժողովին (Օրմանեան, «Աղգարայատուած», էջ
2457)։ Հաւանարար(3) ինքն ըլլայ Երուսա-
ղէմի վէթիլ Սաշատուր Վարդապետը, որ
1677-ին Ստանպուլի մէջ -կը գնէ Գործք Ա-
ռաքելոցի մեկնութիւն մը» («Ճիւղակ Ս.
Յակոբեանք», Գ. Հատոր, էջ 238)։

Կարծէ տեղեկանալ այն վիթխարի ծա-
ռայութեանց, զորոս ան մատուցած է Երու-
սաղէմի Վանքին, անոր կալուածները աւ ի-
րաւունքները փրկելով յափշտակչներու
ձեռքէն։ Այս մասին հետեւեալ վկայու-
թիւններն ունի Աստուածատուր Նպս. Տէր

Յովհաննէսեանց, որ չորս մեծադիր էջեր է
նուիրած Սաշատուր Առիշցիի դատական
գործունէութեանց։

«Ոմանք յայլադեանց քուսկելոյ յերուսա-
ղէմ, հակառակեալ - ընդ, միարանս Ս. Յա-
կոբայ, յարուցին մէծ, եւ բողոք կարեալ
առ դատաւորն ասնն, որմն Ս. Հրեշտակա-
պետի վանաց եղեալ են ի վերայ Հիման
գործարանի օճառին, սեպականութիւն աշ-
խարհեաց, պատուիրել Միարանացն Հայոց
կարճել զձեռս իւրեանց անտի։ Իսկ Սաշա-
տուր եպիսկոպոս, որ փոխանորդ էր յայն-
ժամ Ներազարու, չոքաւ առ դատաւորն եւ
առաջի արար զվաւերական դրեանս որ, որ
նէր ի ձեռս Հայոց ի վաղ ժամանակայ որ
տի, եւ ոչ եղեալ Հիմն ի վերայ գործարանի
օճառի, եւ ի չհանել ընդ ամբաստանողաց,
եկին բազմութեամբ ի քննութիւն տեղւորն
եւ զարձ արարեալ առ դատաւորն պատմե-
ցին թէ ի զուր են ամբաստանութիւնք յայ-
լադեանց, եւ նա յետ խափանելոյ զհակա-
ռակութիւնս նոցա, վերստին հաստատեաց
զիրաւունս Հայոց. (1673)»։

Այս դատը չահելէն երկու տարի ետքոյ
այլադեանքը խափանել կ'ուղեն Հայոց ի-
րաւունքները Բեթղեհէմի մէջ, ամբաստա-
նելով թէ օրէնքի հակառակ է շինուած
Բեթղեհէմի Հայոց Վանքը Դատաւորը
զարձեալ։

«... առաքեաց նախ զփոխանորդ իւր եւ
զմանալ այլադեանց ի Բեթղեհէմ, քննել եւ
իմանալ դեղեպալսն եւ բերել զորոց առ ինքն
հասին եկաւ անդ՝ ուր էր եւ Սաշատուր ե-
պիսկոպոս փոխանորդ Ներազարու, եւ տե-
սին զեկեղեցին՝ զոր շինեալ էր Գրիգոր Պա-
րոնտէր, եւ զորմս նորա կարի հնազոյն, եւ
զարձեալ անտի պատմեցին դատաւորին։
Իսկ նա վերստին, եւ Հայոց զՍաշատուր վասն
եկեղեցւոյն յայնմիկ, եւ նորա պատաս-
խանի արարեալ ասէ։ Ի սկզբանէ անտի սա-
մանեալ է այն ի պէտս աղօթից մերոյ, որ-
պէս գիտեն ամենալ այլադեի քաղաքին
եւ նա ինչդրեաց առ այս վկայս այլադեանց,
եւ նորա ժողովեալ գլխաւորս նոցին յերու-
սաղէմէ եւ ի Բեթղեհէմէ, կացոյց առաջի
դատաւորն, եւ նոքա ասէ, եկեղեցին այն
յառաջ քան զ80 ամ կարգեալ է ի պէտս աղ-
թից միարանացն Հայոց, եւ է սեպականու-
թիւն ազգի նոցին. լուեալ դատաւորին վկա-

(3) Մեր գիտած բարեկամ-բանասէր Ն. Նպս.
Մովսեանի այս նաւամակամբ հիմնաւոր է աւ իրա-
ւացի։ 1670-80 թուականներում Երուսաղէմի վանքիմ
մէջ կը գտնուէր, հաշատուր Առիշցիէն գատ, միայն
մէկ հաշատուր Բաւ. հաշատուր Բերդացի վարդա-
պետն էր աւ, որ Նախագար Պարորարքի հակառա-
կորդ, էլ միմեծի օրինաւոր Կաթողիկոս Յակոբի
ճեկալացոյցիչ, Մարտիրոս վարդապետը իրեն վե-
րի ճշմանակած էր (Տիրքան Մուսայանեան, Հատ-
մալքիմ Երուսաղէմի, էջ 625)։ Բնական է որ այդ
տարիներում Երուսաղէմի Նախագարը իր հակառա-
կորդիմ վէթիլ - իր փոխանորդը չէր կրնար ընել,
այլ բրած էր հաշատուր Առիշցիմ, իր ռուսումնա-
կիցը Զօհաշի վանքէն։

յուսիսիս շոգին՝ լուսաց, հեւ հարկադրեցաւ դրով հաստատել զայն ըստ Թախտիճահաց խաչատուրյ, 3 Րէպիլ էփփէլ ամսոյ 1675» («Պատմութիւն Ա. Երուսաղէմի», էջ 395-397) :

Այս յաղթանակին վրայէն ալ հաւիւր կը սահին երեք տարիներ, 1678-ին, այլադպիւն եր այս անգամ յանդիման դրամական պահանջ կը ներկայացնեն, առաքելով թէ Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյն կից Սիոնի գերեզմանատան տեղը իրենց սէնճէ կոչուած պարոյցին կը պատկանի: Այս դատին յոյներն ու լատիններն ալ կը խառնուին, որովհետեւ այլադպիւններն անոնցմէ ալ հատուցում կը պահանջեն իբրեւ թէ անոնց ալ դրամած հոգերուն փոխարէն: Երեք քրիստոնեայ համայնքներու դատին պաշտպանութիւնը կը ստանձնէ խաչատուր Ատիշցին:

«...եւ մատոյց զհոսա (Սուլթան Սէլիմի եւ Սուլթան Սիւլէյմանի հրովարտակները) խաչատուր եպիսկոպոս ի ժողովոյ, յորս զոյր յիշատակ գերեզմանատան, առեալ ի դաշնագրաց Մեծին Օմարայ եւ Սալահէտտինի, որ... եւ դատաւորն ընթերցաւ զայնս առաջի ամբաստանողաց, եւ ծանոյց ի մատուց նոցա: Բայց նոքա ոչ կամէին հնադանդիլ բանից հրովարտակաց: ...եւ յետ բազում բանից մերժեաց զհոսա դատաւորն յատենէ իւրմէ եւ խափանեաց զանիտալ պահանջս եւ գահալստակութիւնս նոցին, եւ պատուիրեց չպահանջել իրս ինչ ի քրիստոնէից, եւ իւրաքանչիւր ազգաց մնալ ի սեպհական ժառանգութիւնս իւրեանց, եւ հուսկ ուրեմն հանեցան հակառակորդքն՝ ի միտ առեալ զբան հրովարտակաց եւ յետ կացին յամբաստանութենէ իւրեանց՝ եւ դատաւորն հրաման տուաւ փոխարդաց երից տիրել իւրաքանչիւր ազգաց բաժնի իւրում: (1680)» (Անդ. 398) :

խաչատուր Ատիշցու մասին՝ հետեւեալ տողերն ունի Տօքթ. Հ. Համազասպ Բաղեան.

«Առաւուածաշունչ գրեալ եւ ծաղկեալ ի Կ. Պոլիս (1648), ի խնդրոյ Ատիշցի խաչատուր Վարդապետի: Սա Զեբուլցի Յովհաննէս բարունեոյն, բարձրահայեաց վանքի եւ Արզնիի առաջնորդի(4) աշակերտ՝ էր: Վա-

սըն քարոզութեան Կ. Պոլիս շրջուած եւ ի դարձին հետը բերած զգիրս զայս եւ գնովհաննէս բարունիին վախճանած դատաւ (Հաշադէս Ամսորեայ, 1961, Յունուար-Ապրիլ, սիւն 88) :

խաչատուր Ատիշցու մասին գրած է նաեւ Ա. Ալպոյաճեան իր «Պատմութիւն Եւզոկիոյ Հայոց» գրքին մէջ: Յայտնի չէ թէ ինչ առեւտրութիւն ունին իրարու հետ Եւզոկիան եւ խաչատուր Ատիշցին՝ որ ո՛չ Եւզոկիացի է եւ ո՛չ ալ իր երկաթակեաց կենսքին մէջ որ մօրանց գտնուած է Եւզոկիա եւ կամ որ եւէ զործ ունեցած այդ քաղաքի Հայոց հետ:

Զարմանալի, այո, սակայն փոստ է որ Ալպոյաճեանն ալ Ատիշցի խաչատուր Վարդապետին մասին գրած է, եւ այն ալ զԵւզոկիոյ Հայոց Պատմութեան մէջ, որպէսզի իւրաքանուկ Հաւանթօրէնոյդ եւ հիստա հաւանական էրով արտառոց, խելքէ-մաքէ լանցած սխալներ զործելէ յետոյ՝ ամենէն վերջ զայն Եւզոկիա ալ տանի...

Ահա թէ ինչ է գրած Ալպոյաճեան.

«խաչատուր Արքեպոս. Պարոնտէր(5) (1618-20)—Բեթղէհէմի Ս. Մնէղեան Վանքի Կորդուութեան ծախքերը հոգալու համար, 1618-ին (ա) Երուսաղէմի Գրիգոր Պարոնտէր Պատրիարքի (1613-1645) կոնդակով նուիրակ կը կարգուի խաչատուր Եպոս, որ հակառակ իր ալեւոր տարիքին(6) անձամբ բարեպաշտներու նուէրները հաւաքելու կը ձեռնարկէ» (Սաւաթ, 764) :

«1620-ին հաւանթօրէն պաշտօնը աւարտելով զարձած պիտի ըլլայ. Երուսաղէմ վասրելով Ս, տեղերու նկատմամբ Լատինաց եւ Հայոց միջեւ զոյացած համաձայնութիւնը ինքն աւստորագրած է (բ) : 1651-ին ալ յաւուս միաբանութեան ներկայ գտնուած է Փիլիպպոս Արքեպիսկոպոսի կաթողիկոսի Երուսաղէմի մէջ գտնարած ժողովին» («Ազգապատմութիւն», 2457) :

Արքեպիսկոպոսը եւ անոր վանքին վանապետը հաւանթօրէն համաձայնութիւն մեր զմեզմէն Սաւաթուած յօդուածը. «Բազմապէս, 1964, քիւ 4-8) :

(5) 1618-ին տակաւին չծնած կամ երիտաւր Ատիշցի «Պարոնտէր» եղած:

(6) Այս Եպիսկոպոս տարիքը, 1618-ին եւս առջեւն ունէր մտաւած ընկալ չէ:

(4) Սխալ է: Զմեռոյ Յովհաննէս Վարդապետ

(ծիրզդ է միայն այս պարբերութիւնը, որ, ինչպէս տեսանք վերեւ, Ն. Եսար. Մովականն ալ մէջըրերած էր Օրմուհեանի «Աղ-գապատում»-էն: Այս մասին պիտի խօսինք ստորեւ:)

«1638 թուականով ուրիշ յիշատակարանի մը մէջ «Տէր Սալատուր Ս. Մենդեան» կոչուած եկեղեցականը այս պէտք է բլլայ» (Աղաւնուհի, «Միաբանք», 350 եւ 173) (դ):

«Թէեւ որոշապէս չէ յիշուած Թողատայեցիւմ բլլալը, սակայն խիստ հաւանական է որ ի միջի այլոց դացած բլլայ նաեւ այս քաղաքը, երբ ընդհանուր նուիրահաւաքութեամբ շրջած էր. Թողատ չէր կր'ար մոռցուիլ իբր կարեւոր կեդրոն» («Պատմութիւն և շուկայի շաւոյ», էջ 720-24):

Պահ մը անտեսեցք Ալպոյանեանի ստացած այս գոհունակութիւնը (առանց յիշուած բլլալու Սալատուրը Թողատ տանիլը), մենք անցնինք մասնաշնչելու անոր արտառուցութիւնները մեր Սալատուր Ատիշիի մասին, այրբնական մեր ծանօթագրութեանց համաձայն:

(ա) 1618-ին Սալատուր Ատիշին (կամ Չեքուշին) գուցէ ծնած չէր, իսկ եթէ ծնած էր, խանձարութի կամ օրօրոցի մանուկ էր, քանի որ ստուգապէս, բաղմաթիւ յիշատակարաններէ դիտենք թէ ան 1630-ական թուականներու աշակերտած էր Յովհաննէս Վարդապետին, որ Չեքուշի առաջնորդ, անոր վանքին վանահայր եւ վարդապետարանին ուսուցիչ էր 1632-1643-ին: Այլ խօսքով Յովհաննէս Վարդապետը վախճանած էր 1643-ին:

(բ) Հարկ կը մնայ ըսելու թէ այդ համաձայնութիւնը կնքուելու տարին (1620) Սալատուր Ատիշին տակաւին երախայ էր:

(գ) Այս թուականին ալ (1638) Սալատուր Ատիշին Չեքուշի վանքին մէջ էր:

Այս բոլորէն յետոյ, կարելի չէ չզարմանալ թէ ինչպէս բանասերի ու պատմագրի համարաւ վայելող Ալպոյանեան՝ 1618-ին Գրիգոր Պարոնտէրի պատուիրակ Սալատուր արքեպս-ը «Չեքուշի» շինելով նուրնացուցած է Սալատուր Ատիշին (կամ Չեքուշին) հետ, որուն 1651 թուականին նրուադէմի մէջ գումարուած աղբ-եկեղեցական ժողովին մասնակցած բլլալու ճշմարտութիւնը կ'իրարացնէ, արտասուելով մտնեանի «Աղպապատում»-էն:

Եթէ պահ մը մոռնանք Սալատուր Ատիշին մինչեւ 1680 երուադէմի մէջ դատական գործունէութիւնները, որոնցմէ կրնար յուր չունենալ Ալպոյանեանը, բայց քանի որ ինք կ'ընդունի, թէ Սալատուր Չեքուշին (Ատիշին) ներկայ է գոնուած երուադէմի 1651-ի ժողովին, ինչպէս կրնայ հաստեցնել այս ճշմարտութիւնը իր դրածին հետ՝ թէ այն անձը (իւր «Սալատուր Արքեպս. Պարոնտէր Չեքուշի» կոչածը), որ «ալեւոր տարիքի» մէջ 1618-ին Գրիգոր Պարոնտէրին նուիրակ է եղած, կր'այ բլլալ այս Սալատուր Չեքուշին կամ Ատիշին:

Ինչպէս չ'կրնար տրամաբանել Ալպոյանեան որ «ալեւոր տարիքի» մէջ (որ պէտք է հասկնալ առնուազն 70 տարեկան) 1618-ին նուիրակ եղող մէկը չ'ի կրնար 1651-ին (այսինքն առնուազն 103 տարեկանին) եկեղեցական բարձրաժիլ ժողովի մը մասնակցիլ, այն ալ ոչ թէ որպէս պարզ անհատ, այլ «յառուս միաբանութեան»: Մինչդեռ մենք դիտենք թէ 1651-ին Սալատուր Ատիշին տակաւին երիտասարդ էր, Պոլիս եւ երուադէմ դացած բլլալով 1640-ական թուականներուն:

ԳԱՆԻՆԻ ԳԵՈՐԳԵԱՆ